

POKUS O KARTOGRAFOVANIE SUBSTANTÍVNEJ DEKLINÁCIE V *SLOVANSKOM JAZYKOVOM ATLASE*

By means of an interpretation of selected phenomena of the noun declination in dialects of all the Slavic languages (on material of Slavic Linguistic Atlas) the author refers to typological signs of natural language varieties, their area distribution, possibilities of searching for inter-lingual bindings and influences of intercultural contacts. Detailed sight to a natural development of such a communication dominants of language as is the noun declination, resp. searching for differential and integration signs in a wider region is, according to the author, a reliable precondition of a deeper revelation of the language phenomenology.

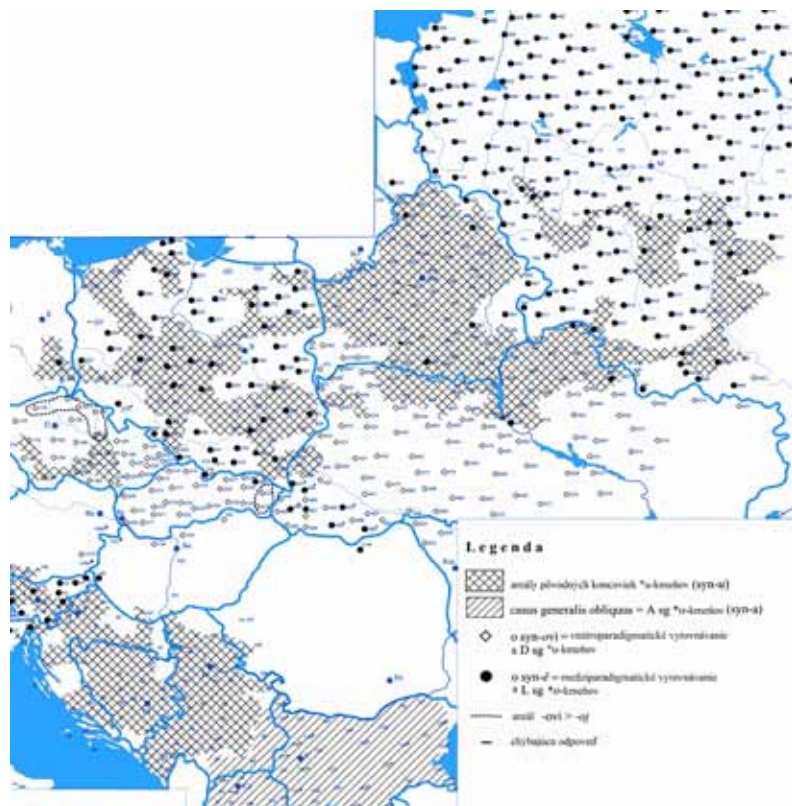
Key words: OLA, noun declination, inter-lingual bindings, intercultural contacts

Naším príspevkom, venovaným významnému predstaviteľovi južnoslovenskej dialektológie a porovnávej slavistiky, nášmu osobnému priateľovi Slobodanovi Remetićovi, nadväzujeme nielen na poznatky, ktoré sme získali aj jubilantovou zásluhou počas prác na *Slovanskom jazykovom atlase*, ale chceme poukázať najmä na samostatný okruh problémov tohto projektu – na výsledky prirodzeného vývinu substantívnej deklinácie v nárečiach všetkých slovanských jazykov. Naše príklady sú výsledkom spracovania podkladov spoločného materiálu jednotlivých národných tímov rozsiahleho slovanského územia. O tento nárečový materiál sa opiera snaha o opis prirodzeného vývinu substantívnej deklinácie v jednotlivých makroareáloch slovanských jazykov rozšírený o vedomie, že spoločné prvky deklinačných sústav existovali popri sebe istý čas a neskôr sa pôvodný homogénny areál vnútorne diferencoval a veľa z týchto prvkov nadobudlo v porovnaní s genetickou štruktúrou fonologickej roviny inú povahu, resp. odlišnú „symetriu“. Upozornila na ňu T. Vendina¹ pri charakteristike a konfigurácií jazykových areálov (súvislý – prerušovaný), ich rozsahu (veľký – stredný – malý), množstva a povahy jazykov tvoriacich areál (príbuzné – nepribuzné, monolingválny – polylingválny areál), dynamickosťou areálov (stabilný – labilný) či vzťahu konkrétneho areálu k makrotypu (priľahlý – laterálny – vzdialený).

¹ Vendina, Tatiana Ivanovna: Russkije dialekty v obščeslavianskom kontekste (leksika). Moskva : Institut slavianovedenija RAN 2009. 532 s.

Z vývinového hľadiska sa vývin substantívnej deklinácie rozsiahleho slovanského areálu vyznačuje množstvom divergentných aj konvergentných tendencií, ktoré sa na jednej strane vyznačovali mierou analogických procesov, na druhej strane sa prejavovali výraznou tendenciou k anomáliám, vyplývajúcim zo zmeny funkčnosti v konkrétnom historickom čase aj areáli. Východiskom vývinu substantívnych deklinačných sústav slovanských jazykov, ako je všeobecne známe, bolo pôvodné triedenie substantív podľa kmeňov, v ktorom dominovalo formálne kritérium. Od najstarších čias však už popri ňom zohrávalo veľký význam vnímanie významového kritéria, pôvodné deklinačné sústavy sa narúšali a formovali sa nové, pozostávajúce z časti pôvodných gramatických koncoviek, časť gramatických koncoviek sa však na pozadí mentálnej registrácie relevantného znaku – prirodzeného rodu – zmenila. Množstvo týchto zmien sa na území jednotlivých slovanských jazykov uskutočnilo v rozličnej miere a svedčí o špecifikách týchto jazykov. Jeden z takýchto procesov dokazujú tvary lokálu životných maskulín, ktoré sú svedectvom intenzívneho tlaku *u*-kmeňovej uniformne transparentnej koncovky na ostatné paradigmy. Tak isto, ako sa pôsobením analógie vyrovnávali tvary genitívu a akuzatívu životných maskulín, prejavilo sa analogické vyrovnávanie aj pri formovaní vzťahu týchto substantív v datíve a lokáli singuláru. Pod dominantným vplyvom analógie (medziparadigmatickej a následne aj vnútroparadigmatickej) sa v datíve a aj v lokáli singuláru životných maskulín ustálila pod rovnako intenzívne sa prejavujúcou funkčnou motiváciou tvarotvorná prípona *-ovi* ako výsledok zjednotenia rôznych koncoviek pôvodného systému: *chlapovi* (pôv. *o*-kmeň), *muž-ovi* (pôv. *jo*-kmeň), *host'ovi* (pôv. *i*-kmeň), *sluh-ovi* (pôv. *a*-kmeň), *sudcovi* (pôv. *ja*-kmeň), *synovi* (pôv. *u*-kmeň). Gramatická koncovka *-ovi* sa prejavila ako produktívna preto, že zo všetkých pôvodných paradigiem (*o*-kmeňov, *jo*-kmeňov, *i*-kmeňov, *a*-kmeňov, *ja*-kmeňov, *u*-kmeňov) najviac postihovala mužskú životnú osobu a najmenej sa pri nej prejavila konkurencia pôvodných gramatických koncoviek lokálu s gramatickými koncovkami iných pádov (*-ě* v *o*-kmeňovej deklinácii, *-i* v *jo*-kmeňovej deklinácii), resp. datívu (*-u* v *o*-kmeňovej a v *jo*-kmeňovej deklinácii, *-i* v *i*-kmeňovej deklinácii, *-ě* v *a*-kmeňovej deklinácii). Formovanie substantívnych deklinačných sústav a ich súčasný stav v pluráli svedčí o menšej miere súčinnosti princípov a o intenzívnejšom vplyve analógie. Ilustrovať to možno pohľadom na zmeny, resp. zachovanie pôvodného stavu tvarov lokálu plurálu slova *syn* v pôvodnej *u*-kmeňovej deklinácii. Transparentnosť gramatickej koncovky *-u* v lokáli singuláru v medziparadigmatických vzťahoch s všetkými ostatnými deklinačnými sústavami viedla k zachovaniu pôvodného tvaru *syn-u* na celom území srbských, chorvátskych, bosniackych a väčšine slovinských nárečí² (obr. 1).

² Z technických príčin na obrázkoch neuvádzame celé listy atlasového spracovania.

Obr. 1. Lokál singuláru slova *syn* v nárečiach slovanských jazykov.

Pôvodný – východiskový – stav sa v rámci východoslovanskej skupiny jazykov zachoval aj na veľkej časti ruských nárečí, zo západoslovanskej jazykovej skupiny v centrálnej, juhovýchodnej a severozápadnej časti poľských nárečí. Hľadanie príčin takéhoto vývinu vo východoslovanskom a južnoslovanskom areáli – nevynímajúc formy *casus generalis* v bulharských a macedónskych nárečiach – nie je zložitá. V skupine východoslovanských jazykov je prirodzené tým, že na tomto území nedošlo k rozsiahlemu prechodu deklinačných paradigiem od formálneho kritéria na významové, možno aj preto, že toto územie nebolo pod výrazným inojazyčným tlakom. Zachovanie pôvodných transparentných *u*-kmeňových foriem v južnoslovanskom areáli – s výnimkou kajkavských a severozápadných čakavských dialektov³ s koncovkami *-i* a *-ě* a bulharských a macedónskych nárečí s tvarmi *casus generalis* – malo oporu v unifikácii tvarov a vo výraznej neutralizácii kategórie rodu. Areálom s veľmi intenzívnym vplyvom vnútroparadigmatickej analógie pri stabilizácii vzťahu *datív – lokál* singuláru sa stalo územie českých, slovenských a ukrajinských nárečí. Potenciálnou možnou príčinou tohto vývinu je na jednej strane zjednodušovanie inventáru gramatických konco-

³ Brozović, D. – Ivić, P., 1988, s. 21.

viek, v ktorých koncovka pôvodného datívu *u*-kmeňovej deklinácie *-ovi* nemala takú výraznú formálnu konkurenciu, akú mala koncovka *-u*, na druhej to bolo upevňovanie vnútroparadigmatického vzťahu *datív – lokál* v rámci životných maskulín (*rationalia animata/irationalia animata*) oproti neživotným maskulínam (*nonanimata*). Z typologického hľadiska, na ktoré pozornila T. Vendina⁴, ide o javy, vyskytujúce sa v súvislom, veľkom, z hľadiska množstva a povahy jazykov polylingválnom a stabilnom areáli príľahlých jazykov. Tento jav okrem polylingválnej podstaty svojou dimenziou presahuje klasické makroareály slovanských jazykov a integruje časť západoslovanskej jazykovej oblasti s príľahlou – geneticky odlišnou východoslovanskou oblasťou. Predpokladáme, že ide o javy, ktoré tvoria vyššiu vrstvu vývinových zmien, presahujúcich genetickú podstatu jednotlivých jazykov. Ide tu podľa nás o novšie javy, ktoré nadväzujú na vývin fonologických štruktúr v pôvodných areáloch, sú svedectvom rovnakého či paralelného mentálneho prehodnocovania pôvodných – nevyhovujúcich kritérií a vracajú myšlienku o tom, že zmeny v morfológickom systéme sú a priori založené na odstraňovaní najpríznačkovejších javov. Dôkazom sú vývinové tendencie príznakových javov v pôvodnom formálnom deklinačnom systéme, akým bola gramatická koncovka *-ovi*. Jej príznakové postavenie v rámci prehodnocovania pôvodných kritérií spôsobila ontologická registrácia množiny špecifikovaných vlastností, v rámci mentálneho dotvárania nadobudla motivačne optimálnu a uniformne transparentnú povahu s vysokým parametrom prirodzenosti, ktorá sa prejavila 1. v príslušnosti ohýbateľného výrazu k istej flektívnej triede (ako klasifikačnú motiváciu), 2. v motivácii výskytu tvarotvorného formantu vo viacerých paradigmách (ako funkčnú motiváciu) a 3. v diferenciácii členov paradigmy, t. j. diferenčnou motiváciou.

V opozícii so súvislým, veľkým, z hľadiska množstva a povahy jazykov polylingválnym a stabilným areálom, pre ktorý je typické analogické vyrovnávanie tvarov datívu a lokálu singuláru životných maskulín s gramatickou koncovkou *-ovi*, vznikol areál na druhej strane typologicky odlišný, z pôvodného pohľadu anomálny areál tvarov *casus generalis*, vyznačujúci sa súvislým, rozsahom stredným, polylingválnym, stabilným, laterálnym areálom príbuzných jazykov, vyznačujúci sa v porovnaní s celým rozsiahlym pôvodným územím typologickou divergenciou, vyvolanou pravdepodobne externým tlakom. Ide tu o prejav nerovnomerného prejavu analogických tendencií v jazyku, ktorým sa dokazujú dva možné prístupy pri charakteristike analógie: 1. prístup postihujúci systémovosť analógie a 2. prístup postihujúci anomálie, spôsobujúce výnimky analogicky vznikajúcich štruktúrnych vzťahov. Vývin substantívnej deklinácie je zreteľným svedectvom o tom, že pri výklade jazyka sa súčasne uplatňujú obidva prístupy.

Svedectvom pôsobenia analógie pri unifikácii tvarov pôsobením pôvodných mákkých kmeňov sú tvary lokálu singuláru slova *ruka* (typ *duš-a – duš-e – duš-i > žen-a – žen-e – žen-i*, pôvodne *žen-a – žen-y – žen-e*)⁵, t. j. tvar lokálu (*o*) *ženi* podľa lokálu

⁴ Vendina, T. I., 2009, s. 10.

⁵ Brozović, D. – Ivić, P., 1988, s. 23; Matasović, Ranko: Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb : Matica Hrvatska 2008, s. 22.

mäkkého typu (*o*) *duš*⁶. K týmto zmenám došlo krátko po hláskoslovných zmenách, t. j. niekedy po 12. – 13. stor. a späté sú s nimi najmä analogické procesy, súvisiace s vývinom mäkkostnej konsonantickej korelácie v časti južnoslovanských jazykov (typ *duš-a* v nominatíve singuláru, *duš-i* v genitíve singuláru oproti povodnému *duš-e*). Dôkazom tohto procesu sú aj geneticky podmienené analogické tvary typu *do ul'ici*⁷ z južnostredoslovenského nárečového územia, svedčiace o príbuznosti týchto areálov. R. Krajčovič⁸ vysvetľuje stredoslovenské tvary typu *do ul'ici*, z *Bistrici*, ale najmä tvary nominatívu plurálu feminín typu *ruke*, *nohe*, *muche*, javom spreď 12. storočia, dôsledkom palatalizovaných velár *k*, *g*, *ch*. Priznáva, že impulz tohto javu možno hľadať v pôsobení tvaru nominatívu plurálu *duše* na medziparadigmatickej úrovni a výsledkom takejto analógie sú tvary nominatívu plurálu *ruke*⁹, *nohe*, *muche* (pozri obr. 2).

Obr. 2. Lokál singuláru slova *ruka* v nárečiach slovanských jazykov.

⁶ Štolc, Jozef: Atlas slovenského jazyka. 2. Flexia. Časť druhá: Úvod – komentáre. Bratislava : Veda 1978, s. 23.

⁷ Krajčovič, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Univerzita Komenského 2009, s.R., 2009, s. 249.

⁸ Tamže, s. 60 – 61.

⁹ Kurzivovaným znakom *K* označujeme v legende k obrázku 2 archifonému, ktorá sa v súčasných nárečiach zachovala buď ako výsledok palatalizácie, alebo podľa hla unifikácii tvarotvorného základu.

Stredoslovenská palatalizácia velár a jej dôsledky v tvaroch *ruke*, *nohe*, *mu-che* v nominatíve plurálu sa stala predmetom vysvetľovania fonologického vývinu južnostredoslovenského konsonantického systému v klasických prácach R. Jakobsona¹⁰, E. Paulinyho¹¹, Ľ. Nováka¹². R. Krajčovič¹³ vidí hlavné predpoklady tohto javu vo fonologickej rovine, rovnako intenzívny stimul, vyvolávajúci zmeny však mal podľa nás aj morfológický pôvod. V južnej časti stredoslovenského nárečového územia sa prejavil rovnako intenzívne, ako v južnoslovanskom jazykovom areáli: v čakavských nárečiach¹⁴ sú v genitíve singuláru slov typu *duša*¹⁵ ustálené tvary *duši* ako v pôvodnej *a*-kmeňovej, t. j. tvrdej deklináčnej triede, kde bola pádová koncovka genitívu singuláru *-y*. Na chronológiu palatalizácie velár poukázal E. Pauliny¹⁶, ktorý sa prikláňa k R. Jakobsonovi¹⁷ a k vysvetľovaniu tohto javu Ľ. Novákom¹⁸, podľa ktorého ide o starý vzťah mäkkostnej konsonantickej korelácie velár v južnej strednej slovenčine spred 13. storočia, resp. tesne po zániku jerov. Tvary nominatívu plurálu typu *ruke*, *nohe*, *mu-che*, typické pre južnostredoslovenské nárečia, tak svedčia o jeho väzbe s južnoslovanským areálom a v južnej časti stredoslovenských nárečí sú svedectvom o starobyľom pôvode javu, ktorý z hľadiska areálovej, historickej a porovnávacej slovanskej jazykovedy možno považovať za tvaroslovný prvok nezápadoslovanskej povahy.

O morfológickej stabilite východoslovanského jazykového areálu v takej podobe, v akej ju dnes prezentuje stav v nárečiach, možno predpokladať, že sa stabilizovala v homogénnom jazykovom, kultúrnom aj areálovom prostredí: na prirodzený jazyk východoslovanského areálu bol s ohľadom na jazykový priestor formujúcich sa ostatných slovanských jazykov v konštitutívnom období¹⁹, po 10. – 11. storočí, najmä v rozpätí 13. – 16. storočia, keď sa stabilizoval morfológický systém, v porovnaní so západoslovanským či južnoslovanským jazykovým územím menší vonkajší tlak iných jazykových systémov, konfesií a kultúr. S ohľadom na jazykový priestor a počet používateľov jazyka sa v tejto oblasti prejavila vyššia miera rezistencie voči externým vplyvom. Jazykovointegračnú funkciu

¹⁰ Jakobson, Roman: Remarques sur l'évolution phonologique du russe. Travaux du Cercle Linguistique de Prague. II. 1929, s. 62 – 65.

¹¹ Pauliny, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1963, s. 188 – 189.

¹² Novák, Ľudovít: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava : Veda 1980, s. 264 – 271.

¹³ Krajčovič, R., 2009, s. 60 – 61.

¹⁴ Brozović, D. – Ivić, P., 1988, s. 22.

¹⁵ Pôvodný *ja*-kmeňový vzor.

¹⁶ Pauliny, E., 1963, s. 191.

¹⁷ Jakobson, R., 1929, s. 64 – 65.

¹⁸ Novák, Ľ., 1980, s. 265.

¹⁹ Krajčovič, R., 2009, s. 16.

zohrala aj spoločenská, resp. verejná funkcia domáceho jazyka a konfesionálna homogénnosť obyvateľstva, ktoré v rozličných podobách, odrážajúcich väčšinou hláskoslovné varianty, používalo jeden liturgický jazyk – cirkevnú slovančinu, jazyk, ktorý bol bezprostredným vývinovým stupňom jazykového archetypu.

Distribúcia niekoľkých morfológických javov z rozsiahleho slovanského nárečového areálu poukazuje na potrebu zaoberať sa komplexne prirodzeným vývinom jazyka v širších areálových súvislostiach. Prirodzené vývinové zmeny v jazyku presahujú hranice jazykovednej problematiky, ale sú svedectvom konvergencií aj divergencií vo vývine mentálneho sveta v geneticky homogénnych makroareáloch, na ktoré v rozličnej intenzite pôsobilo množstvo externých hospodárskych, mocenských, kultúrnych aj jazykových tlakov. Vo výsledkoch dotazníkového výskumu *Slovanského jazykového atlasu* je obsiahnutý cenný materiál, ktorého súčasťou je veľké množstvo morfológických javov, treba však upozorniť aj na to, že množstvo javov si vyžaduje konfrontáciu s materiálom jednotlivých národných atlasov, pretože v čase zostavovania *Dotazníka Slovanského jazykového atlasu* sa neuvedomovali všetky súvislosti morfológickej povahy. Hodnotný východiskový materiál *Slovanského jazykového atlasu* si vyžaduje postupné citlivé spracovanie a interpretáciu, poskytujúcu presvedčivé informácie zasahujúce aj interdisciplinárne témy.

Literatúra

- Atlas slovenského jazyka. Zv. 1. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť prvá – mapy. Časť druhá – úvod, komentáre, materiály. 1. vyd. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1968. 314 + 198 s.
- Atlas slovenského jazyka. Zv. 2. Flexia. Časť prvá: Mapy. 1. vyd. Bratislava : Veda 1981. 316 s.
- Brozović, Dalibor – Ivić, Pavle: Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski/hrvatski ili srpski. 2. vydanie. Zagreb : Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ 1988. 120 s.
- Jakobson, Roman: Remarques sur l' evolution phonologique du russe. Travaux du Cercle Linguistique de Prague. II. 1929, s. 62 – 65.
- Krajčovič, Rudolf: Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava : Univerzita Komenského 2009. 288 s.
- Matasović, Ranko: Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb : Matica Hrvatska 2008. 356 s.
- Novák, Ľudovít: K najstarším dejinám slovenského jazyka. Bratislava : Veda 1980. 381 s.
- Обšеславјанскјј лјнгвјстјческјј атлас. Ред, Р. Івјч. Вјпуск 1. Београд : Србска акаде- мјја јскуств 1988. 151 s.
- Pauliny, Eugen: Fonologický vývin slovenčiny. Bratislava : Vydavateľstvo SAV 1963. 358 s.

- Pauliny, Eugen: Vývin slovenskej deklinácie. Rukopis upravil a doplnil P. Žigo. 1. vyd. Bratislava : Veda 1990. 270 s.
- Štolc, Jozef: Atlas slovenského jazyka. 2. Flexia. Časť druhá: Úvod – komentáre. Bratislava : Veda 1978. 168 s.
- Vendina, Tatiana Ivanovna: Russkije dialekty v obščeslavianskom kontekste (leksika). Moskva : Institut slavianovedenija RAN 2009. 532 s.

Pavol Žigo

*POKUŠAJ KARTOGRAFIRANJA IMENIČKE
DEKLINACIJE U OPŠTESLOVENSKOM
LINGVISTIČKOM ATLASU*

Rad se bavi tipološkim znakovima prirodnih jezičkih varijeteta, njihovom rasprostranjenosti, kao i mogućnostima nalaženja intralingvističkih veza i uticaja intrakulturoloških kontakata interpretacijom izabranih primera imeničke deklinacije u dijalektima svih slovenskih jezika (na osnovu materijala u Slovenskom lingvističkom atlasu). Detaljan uvid u prirodni razvoj takvih jezičkih komunikacionih dominantni, kao što je imenička deklinacija, kao i nalaženje diferencijalnih i integriranih znakova na jednom širem prostoru, predstavlja, prema autoru, pouzdan dokaz da u jezičkoj fenomenologiji postoje i složenije pojave.